

Circulus vitiosus – Sötétség délben

Mesés Péterrel Pressburger Csaba beszélget

Pressburger Csaba: Mesés Péter újrafordította Artur Koestler Sötétség délben című regényét. A kéziratnak és a regénynek legalább olyan kalandos története van, illetve lehet, mint amilyen kalandos története volt magának a szerzőnek. Annyit mondanék az elején, hogy a regény egy totalitárius rezsim logikáját fejtí föl – egyértelmű utalással a Szovjetunióra és Sztálin hatalomgyakorlására. 1939-ben írta meg a regényt, a következő évben jelent meg. Németül írta, az első kiadás angolul jelent meg. Koestler barátjánője, Daphne Hardy az írással egy időben fordította angolra a munkát, egy kiadással ugyanis már volt szerződésük, és ebből nyilván anyagi hasznot is reméltek; rossz anyagi körülmények között éltek Franciaországban. Később szintén igen bonyolult módon jutott el Koestler Angliába, a negyvenes évektől talán kevésbé volt mozgalmas az élete, mint korábban. A lényeg: a regényt angol nyelven, tehát fordításban ismerte meg a világ, nem azon a nyelven, amelyen a poliglotta Koestler írta – akkor épp németül. A kézirat ugyanis, amely Franciaországban született, kézen-közön eltűnt. Az angol kiadást fordították le különböző nyelvekre, így magyarra is, és több szerző tollából is napvilágot látott. Bart István fordításában a nyolcvanas években jelent meg, amikor már Magyarországon is megjelenhetett. Előtte németül, illetve szamizdat formájában is kézről kézre járt. 2015-ben Matthias Wessel, egy Koestler-kutató doktorandusz találta meg az eredeti és vélhetően végleges verzióját a zürichi könyvtárban. Ebben már csak apró javítások voltak, feltehetően Koestlertől. Az első kérdésem: hogyan került kapcsolatba a szöveggel, hogyan jutott el hozzád, és miért vállalkoztál az újrafordításra?

Mesés Péter: A Magvető Kiadó érdeme, hogy magyarul jelent meg először idegen nyelven. Zádor Éva, a feleségem elküldött egy linket, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* egy cikkét, ami a kézirat megtalálá-

sáról szólt. A doktorandusz a könyvtár katalógusában fölfedezett egy tételt, aminek a címe Arthur Koestler: *Rubaschow – Manuskript* volt. Elkezdte olvasni, és gyanús lett a számára, hogy ez a szövegverzió nem teljesen ugyanaz, mint amelyet ismert. A kéziratot elküldte többek között Michael Scammellnek, az egyik legjelentősebb Koestler-kutatónak, aki szintén úgy látta, hogy ez lesz az eredeti kézirat. Írtam egy levelet Wesselnek, elkezdtem keresgélni a neten. Hatalmas mennyiségű anyagot lehet találni a témában, elképesztő újdonságnak hatott. A könyv müncheni kiadása tizenöt-tizenhat éves koromban került a kezembe, és bár hülyeség ilyet mondani, de azt hiszem, ez volt az első könyv, ami irányművet szabott az életemnek. A történethez tartozik, hogy lelkes úttörő voltam, örömmel viseltem a vörös nyakkendőt, boldog voltam, hogy egy szocialista országban nőhetek föl, ahol már mindenkinek jó. Elolvastam Koestler regényét – és jól fejbe vágott. A világhálón fellelhető angol és német cikkek legnagyobb részét elolvastam, és úgy gondoltam, hogy ha már tényleg megtalálták az eredeti kéziratot, és ha a szakirodalom szerint németül feltétlenül meg kell jelentetni az eredetit, angolra pedig újra kell fordítani, akkor úgy gondoltam, hogy magyarra sem ártana újra átültetni. Pusztán amiatt is, mert a szerző Budapesten született és az élete végéig magyarnak vallotta magát. Itt van egy világirodalmi jelentőséggel bíró szerző, ilyenkor ezt muszáj, az ő eredeti szövegét kell ismernünk. Ekkor kerestem meg a Magvető Kiadót, és ők azonnal vevők voltak az újrakiadás gondolatára.

P. Cs.: Mélyen el lehet töprengeni azon, hogy miért történhet meg az, hogy 2015-ben megtalálják egy világhírű regény eredeti kéziratát, és nem jelenik meg...

M. P.: De hamarosan majd megjelenik.

P. Cs.: Jó, de már eltelt négy év. Egy Harry Potternél ez nem történhetne meg.

M. P.: Igen, de ez nyilván nem akkora pénz, mint egy Harry Potter, a kiadónak biztosan nem jelent ekkora bevételt. Most az egyszer sikerült gyorsabbnak lenni az összes többinél. És lehet, hogy azóta más fordításokban is megjelent a regény. 2019 februárjában adtam le a kiadónak a magyar verziót, akkor még nem jelent meg más fordításban. Egyébként valóban döbbenet. De lehet rá magyarázatot találni. Mivel Koestler magyar kiadásával az Európa Kiadó foglalkozott, a Magvető először hozzájuk küldött, becsületesek voltak. Felhívtam

M. Nagy Miklóst, a kiadó akkori igazgatóját, aki azt mondta, hogy a *Sötétség délben*-nel már nem akarnak foglalkozni. A könyv nagyrészt nem változott, nem történik benne más, mint az ismert verzióban, nem adják ki.

P. Cs.: És valóban olyan nagy a hasonlóság? Milyen különbségek lehetnek fel a két változat között?

M. P.: A sztori és a főbb pontok megegyeznek, a lényeges dolgok nem változnak. A most megtalált szövegben van néhány mondat, néhány bekezdés, ami nem szerepelt az előző fordításban. Nem ebben más, hanem az egésznek az ábrázolásában. Koestler nyelve sokkal szikárabb, durvább. A könyvnek más a ritmusa németül, mint amilyen az angol fordítás lett. Az angolban több finomítás is van, Koestler sokkal nyersebben mondta ki a dolgokat. Ennek az okáról csak találgatni lehet. Daphné Hardy – aki Thomas Hardynak a távoli rokona – a fordításkor egy nagyon fiatal lány volt, huszonegy évesen kezdte el a munkát, előtte nem fordított semmit. Másfelől úri családból származott, nem szerette a durva kifejezéseket. Mondok egy példát a „durvaságra”: ahol a könyvben az szerepel, hogy lehúzza a vécét, ő ezt szemérmesen úgy fordította le, hogy kihúzta a kádból a dugót. Daphné Hardy nem ismerte a börtönök világát – ezt Koestler pontosan ismerte –, és végképp nem ismerte a Szovjetuniót. A szovjet igazságszolgáltatás intézményeit brit mintára fordította le. Egészen más az ábrázolás és főleg a nyelv. Az új szöveg kemény és kopogós a régihez képest.

P. Cs.: Nyilatkozta valahol, hogy Bart István fordítása sokkal jobb, mint az angol, illetve hogy a magyar olvasó jobban visszakapja azt, amit a szerző szándéka szerint vissza kell kapnia. Bart István tudott arról, hogy készül a fordítás?

M. P.: Igen, tudott róla, de akkor már nagyon beteg volt, és szerintem nem olvasta el. Megegyeztünk, hogy megbeszélünk bizonyos dolgokat, de azt hiszem, hogy nem volt alkalma olvasni.

P. Cs.: És mi ilyenkor a protokoll? Nagyon ritka eset lehet, hogy új változathoz születik egy új fordítás. Hogyan járnak el ilyen esetekben a fordítók? Nem szokás-e ilyenkor felkínálni az első fordítónak a munkát?

M. P.: Itt más történt. Bart István angoltól fordította, az új változat nyelve pedig a német. Ő nem tudta volna megoldani ezt a fordítási gyakorlatot. Őszinte leszek, igen dühös lettem volna, ha ezt bárki más csinálja meg helyettem. Rengetegszer olvastam a regény külön-

böző fordításait, és amikor az eredeti 2015-ben előkerült, elővettem a magyar változatot, de azon nyomban be is csuktam. Úgy éreztem, hogy ha belekezek a munkába, el kell felejtenem a már létező változatot. Semmit meg nem kérdezni, ha valamivel bajom van, akkor nem a magyarban nézem meg, ilyenkor más utat kell keresni.

P. Cs.: És utólag?

M. P.: Utólag sem olvastam el. Szegő János az első könyvbemutatót akarta, hogy vessük össze az angolt, a németet, a Bart-fordítást és az enyémet. Akkor olvastam bele ezekbe a változatokba. Azt vettem észre, hogy néhol Bart is félrefordított pár apróságot. Ezt ne mondjátok tovább senkinek. Viszont amit sokkal jobban megcsinált: helyretette a szovjet igazságszolgáltatással kapcsolatos tévedéseket.

P. Cs.: Egy pillanat erejéig térjünk vissza a kéziratához. 1939-ben kezdte és 1940-ben fejezte be. Ekkor a német csapatok már megindultak Franciaország felé. Hardy és Koestler menekül, a kézirat pedig Zürichben bukkan majd fel. Mi történhetett ezalatt? Van-e erről valami elképzelés?

M. P.: Mindenkinek csak sejtései vannak. Egyesek azt feltételezik, hogy Koestler nyereszkeskedni akart, és fel szeretne volna venni a honoráriumot a német visszafordításért. Emiatt mondta azt, hogy elveszett, miközben ott volt a fiókjában. Ez azért kevésbé valószínű. Senki nem tudja, mi történt pontosan. Én egy olyan példányból dolgoztam, amit az eredetiről digitalizáltak, elküldték a Magvetőnek, ők pedig továbbították nekem. Maga az írás is sokadik kópia lehetett – írógépet és indigót használhatott –, de biztos, hogy nem az eredeti gépírási szövegből dolgoztam. Minden ötödik-hatodik oldalon rajta volt a francia cenzori hivatal pecsétje. Ezt a német megszállásig használták a hivatalban, utána a francia helyébe a német cenzori hivatal lépett. 1940 júniusa előtt ez a szöveg a francia cenzori hivatalhoz került, de csak találgathatunk, hogyan. Koestler ekkor még magyar állampolgár volt, tehát egy ellenséges ország állampolgára, zsidó volt és kommunista. Ez akkoriban nem a legjobb életbiztosítás volt. Többször letartóztatták, internálótáborba küldték hol szovjet, hol pedig német kémként. Egyik héten szovjet kém vagy, a másik héten meg német, és ugyanabba a táborba visznek el. Mindeközben valahogy befejezte a regényt. A zürichi könyvtárba kerülésről azt az elméletet találtam ki, hogy valamelyik cenzor elolvashatta a szöveget, rájött, mi akadt a kezébe, és elküldte Svájcba, hogy el ne égessék a németek. Senki nem tud ennél okosabbat, én azért találtam ki, mert

nagyon szép. Az ottani kiadójának a vezetőjével kapcsolatban állt Koestler, ezt biztosan tudjuk. Azt viszont nem tudjuk, hogy hogyan maradhatott észrevétlen hetvenöt évig.

P. Cs.: A kézirat viszonylagos olvashatatlansága mellett voltak-e más nehézségek a fordítás közben?

M. P.: Tisztában voltam azzal, mi vár majd rám. Nem is a kézirat, hanem önnön magam okoztam a nehézséget. Szabadon szoktam engedni magam. Vissza kellett fognom magam, egyrészt tartozom a szerzőnek azzal, hogy ne jelenjek meg a szövegben, másrészt az egész fordításnak csak akkor van értelme, ha tényleg az jelenik meg, amit Koestler ír. Minden szót ugyanúgy szerettem volna használni, ahogy ő, még akkor is, ha nekem nem tetszik. Koestler sokat segített, mert nagyon jó a regénye. Csak néhány helyen férne rá egy kis javítás.

P. Cs.: Adott egy bizarr helyzet: egy regény angol nyelven, fordításban válik világhírűvé. Hetvenöt évvel később kerül elő az eredeti, és az ember elgondolkodik azon, mi történt volna, ha az eredeti verzió kezdi el a világhódító útját. Mit gondolsz erről? Mi történt volna, ha az eredeti kézirat kerül el a kiadóhoz? Akkor is bejárja ezt az utat, akkor is ilyen híres regény lenne, mint most?

M. P.: Nehéz erre válaszolni, főleg az akkori politikai helyzet miatt. Németül egyedül Svájcban jelenhetett volna meg a nem túl nagy zürichi kiadónál. Pár derék svájci elolvassa, és ennyi. Akár el is vesztetett volna. Szerintem óriási szerencse volt, hogy az angol változat terjedt el. Ehhez is kellett idő, a Szovjetunió háborús szövetséges volt, és sokaknak nem tetszett, hogy a regény őket bántja. De a háború végétével nyilvánvaló lett, hogy az egykori szövetségesek nem lesznek jó barátok, a regényt kiadták Amerikában is. Egy elismert irodalmi listára, a száz legfontosabb angol nyelvű könyv listájára is felkerült nyolcadikként, és ez mégis jelent valamit. Az amerikai siker hozta meg a fordításokat. Részben ez is a politikai helyzetnek köszönhető: a szovjetek szövetségesből ellenségekké váltak. A regény azt mutatja meg, hogy a szovjetek nem jó fickók. És ebben nem is tévedett.

P. Cs.: Az én feltételezésem szerint a cím is igen fontos. Furcsamód az újságírói vénával megáldott szerző egy gyengécske címben gondolkodott: Napfogyatkozás.

M. P.: Az első cím még hülyébb volt: *Circulus vitiosus*. A *Napfogyatkozás* a német visszafordítás szülötte. De a végső címet Hardy találta ki, és mindenki odavolt érte.

P. Cs.: Tudsz-e arról esetleg, hogy kiadták-e Vajdaságban? Nekem ez logikusnak tűnik.

M. P.: Sajnos, nem tudok róla, valószínűleg eljutott volna hozzám a híre, de én is logikusnak tartanám. Amin meglepődtem: csehül csak a 2010-es évek közepén adták ki, szlovákul meg máig se jelent meg.